

KHADOU - 5

Nagaland Heritage Studies

TENYIDIE

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

KHADOU - 5

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL)**

NAGALAND HERITAGE STUDIES | KHADOU 5 - TENYIDIE

Copyright © SCERT & SCNL DSE 2018

Third Edition 2023

Illustrators: Imtinungsang Longchar

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

Kenei Dieyie

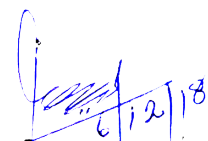
Nagamia teicie kekra leshümhasi jü di lhou kevor dze sü mechü si. Americamia dieliekevi liethoko teicie krie kerethepfü doki Nagamia kijü nu vor. Uko Britishmia kekuo rüzhüpfü di vor zo derei leshümhasi mu dieliekeviu se Nagamia kijü nu leishü. Uko mhatho keviko lielie di Nagamia rei mhasi kepfhütsa thehie chü zo vor thie kelhou teiu tso. Rüna pete nu leshüki pesielie mu u nuonuo kemele khe thie we u kitiekinu nu lhou di leshümhasi sedeko silieliete.

Sirei teicie kekra khenumia dieu nunu leshümhasi phrü tuo moketa la u krü u pfutsanuoko zhovi mu mhasi kekra pejüwazhie. Sirei menuothorta kemonu Nagaland sorkari-e leshükephrümia bu u krü kelhouzho keviko silie di se perhei lalie kevi mharhü chülie di State Council of Educational Research and Training (SCERT) bu puo zha chü kephrüdako kese keba la u nei pekrei bawe. Kephrüca 'Nagamia Zhoue Dzephprüko' (Naga Heritage Studies) icüu chielie di kephrüda khadou 1-8 ketso se Alternative English üdi se kevor-u valiwaketuo pepikelie ze kephrü kekrekreicüko chiepie siekelhoumia dzevi medo kebako la Kepenuopfü thezie kekralie kelho chü bawe.

Tenyidie nu kephrü meza kevo ki u nuonuo bu si kezhüthoko siketuo mengu di kephrüdako kese keba silie di u khradi ba.

U krü die nunu u tsiepfumia zhoviko mu u kijü nu ngulieyakezha lheni kinyiko dze si pedelie tse Nagamia nuonuoko rei yiedi kekreimia ze kepeyie mu kemetsa volieketuo pemhi ba ketho.

Mhasi puoma kenyi hamhieko se u kelhoumhasi bodeko chülie di mia ketsekezieu chü phre volie üthienyü.

Prof. D Kuolie
Secretary General,
Ura Academy

Ngulieketuoko

KEPHRÜ

Puolha

1. Nagaland nu Yietseko Za Kimhie di Tho
Parlie Shikecü –I	1
2. A Rüna Nagaland	6
3. Nagaland nu Thenyiko-I	9
4. Nagaland nu Yietseko Za Kimhie di Tho
Parlie Shikecü –II	16
5. Mepfhi Puo mu Thepre Puo Dze
(Nagamia Dzewe puo)	21
6. Nagaland nu Thenyiko-II	26
7. Nagaland nu Yietseko Za Kimhie di Tho
Parlie Shikecü –III	31
8. Nagaland nu Thenyiko-III	37
9. Mechükro Mhachükecü- Nagamia
Zhovi Kinyi	43
10. Nagamia Khenu Rüzhüko	48

KepHRÜ 1

Nagaland nu Yietseko Za Kimhie di Tho Parlie ShikecÜ - I

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nagamia yietse kekreikecÜko za mu uko kelhouchÜ sikelie.
2. Nagamia dze sikelie.
3. Puoca si di kephrüu phrü sikelie.
4. Kethukeru mu kepu nu chatha khapie kebako sikelie.
5. Dieca kesako sikelie.
6. U thuo u yietse zomonyü yietse kekreimia zhorüliko rei tshe sikelie.

Kiüdi Nagamia kezapie yietse kekreikreicÜ chüwa shicÜ no lepie n ngotaya mo? Süu kekreilamonyü u die mu kelhouzhoko nu huoniehüo ki krei phrecÜ la. Nagamia yietse kekreicÜko zatho geinu yietse puo zhorüli morei u kijürhi kimhie shicÜko silieya.

1. Phom

Phommia kijüthou kerükrie puo mhitsie kevira lhou baya. KijüthouzÜko mu kijüthouroko gei tsiemeli kimhouko bu zepfü baya. Phom icÜ cae 'kimhou' isi. Phommia pfutsanuokoe cha kenie nunu vor tsie kebachüu nu vorlie. Cha puou liro 'Ying' mu kekreiu liro 'Long'. Phommia uko kelhouchüu mu uko kevor chau üse 'Yinghilong' idi kieya.

2. Lotha

Yietse kekreiko kepu mhie di Lothamia rei China nu Manchuria ücû nunu rüyiese Nagamia kijüthouko gei keba Khezhakenora vor. Puotei huo sie Khezhakenora nuolhou kruo parta, süla uko süu khawa di rüyiese pesotsatie va vota. Uko rüve cha nu kerü puo cie kepfü ki kekreiko mhdzû rieta. Süla kekreamiako bu u noumezhie di uko ketso tuoya. Situo di mia uko kelakeshü dieca, *Latha* icüu silie, süu ca “rie se voketa” isi. Dieca *Latha* icüu kenuotsa *Lotha* idi kieketau se tuota kekreamonyü mia kro puo kekreiko khawa di rie voketa kro-u zocü la.

Puodze kekrei puo pu lacü Khrista nanyüu kevor mhdzû Lothamia ha terhuo se dia rüsuoya mu ruosuo chüpie süko nei chüya. Uko uko thuo uko üse, *Lotha ta lao eroe jipo* idi kieya. Diecako thuyie chüshü ro ‘themia u ruosuo chü tseikeshü’ isi. Kenuotsa hau thu pedzüpie *Lotha* idi seta. Britishmia *Political Officer J.P Mills* ücûue uko üse *Lhota Naga* idi thuse tuo derei süsietsa chü kemezhü lapie *Lotha* iwa.

3. Konyak

No n seyie nu tsüphrümia puo chüketuo la n nyie gekecû leshü phi? Konyakmia sikecû chü morosuoya üsi. Uko u thuo u üse “Na-ga” puoca ‘nyieto’(na) mu ‘ge’ (ga) idi puya. Uko u nhicu nunu u nyieto gepfütaya sidi seyie kekreamia ki krei ücû u thuo u se pekreilieya. Konyakmia üse ‘kijüthou gei kelhoumia’idi kie reiya kekreamonyü ‘Kah-ha,’ icü ca liro *kah* ‘puothou’ mu *ha* ‘themia’ isi. U nyieto gekepfü mu mozhü khuthuko Konyakmia puo kelhouzasiko zo ücû silieya. Konyak

icü zatho-u dzeyie kenie puya. Dzeyie puo nu ro Konyak icü diecau puobo kenie nunu se par. *Khao* morei *thetsü* mu *Nyak* morei *ketei* isi, kekreamonyü Konyakmia utha teileicü la. Puoca kekreamonyü pukecü ukoe u thuo u üse “Kong-nyak” üya, puoca liro ‘unyhüca gei puokhu thukepfü’ iya. Konyak icü diecau liro Britishmia dieca pfhephrau nunu se par ücü peleya.

4. Kuki

Nagaland nu Kukimia yiekoe pelecü “Khul” ücü puo nunu vor üya. Thechü hau Chinamia kijü metsuo nu ba. Khul icü cau ro ‘kecieki morei kijü khro’. Burma-miae Kukimia üse ‘Chin’üya. Chittagong nu Bengaliko rei Kukimia üse ‘Kookies’ iya. Britishmia sorkari mhathu nu Kuki idi thuse tuota, süyawinu zatho-u sümhie di se tuote.

5. Sangtam

Britishmiae Sangtam-mia kijü pesotsa vor kerie ki uko krütau Woodthorpe-e themiako ketso di uko kirapuonu vor shi icü ketso. Sitse uko puo die kela di sie, “Sangdang” ishü. *Sangdang* icü cau ro *thechü kemezhü* isi, kekreamonyü themiakoe thechü kerükrieko gei pheba chü kemezhüpie ki chüyacü la. Tsiu süu liro u krü u pfutsanuoko rüna za sacü la. Britishmia ketanser-e uko zau *Sangtam* idi thuwa, süyawinu thie ketso rei zatho süu se tuota.

Dieca hako silie.

1. Tsiemelie rei - puotei kekreicüko nu, tsie rei kenuo rei, thie sodu rei
2. Rüyie - thechü puo nunu thechü kekrei puo nu vo di lhou tuoketa
3. Mhitsie - u mhi pie ngu volie keviko
4. Kruo - kra par
5. Rüsuo - terhuo puo kerhu mhatho chü
6. Tsüphrü - themia kephrü

Dojükecü:

A. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Phom ikecü diecau puoca kedipuo ga? Phommiako kirapuo nu vor ga?
2. Lotha ikecü diecau kirapuonu separ ga? Puoca kedipuo ga?
3. Lothamia kimhie di u thuo u kieya ga?
4. Kuki yietseu kirapuonu vor ga?
5. Sangtammia pfutsanuoko naweu za kiu üsi ga? Süu ca kedipuo üsi ga?
6. Konyak icü diecau puodze kenie kebanie thushülie.

B. Rhie kemezeshülie.

1. Lotha pupie kimhou khiekecü.
2. Phom kekha kejü kijü.
3. Sangtam rie se voketa.
4. Kuki unyieto gepfü mu mozhü-khuthu.
5. Konyak kijü kerükrie gei pheba kemezhü geinu ki chülie di lhoukecü la.

C. Thechü kemethuoko nu thushülie:

1. Lothakoe China nu _____ nunu vor.
2. Phommia _____ kerükrie puo mhitsie kevira lhou baya.
3. Konyakmia die nu kah ca liro _____ mu ha ca liro _____.
4. Britishmia ketanser-e ‘Sangtam’ ikecü zatho-u _____.
5. Chittagong Bengaliko rei Kukimia üse _____ iya.

D. Diechako u/ mo nunu kelashülie.

1. Konyakmia chüketuo la mia puoe puo nyieto ge morosuo. _____
2. Phommia uko kelhouchü mu uko kevor chau üse ‘Yinglong’ idi kieya. _____
3. Lothako-e kezhakenora nu lhou rüye vor di ta pesotsa va vota. _____
4. Britishmia Officer, J.P Mills-e Sangtammia ze kesekecü kerietuo-u. _____

E. N zemia puo zeli di dieca kesa sikelioko pie dica chüshülie Süko pie khadou nu kezashülie.

tsiemelie	kruo	rüye
-----------	------	------

- F. Kephrüu nunu n thuo n yieu mo di yietse kekrei puo kedalie di süu dze mha n keneithoko, thakie, kecükekrie, pfhemenei, rüzhü kemhieko dieca 70–100 mese puo thushülie. No chiekeshü caüko mvü kemeteishüketuo la mirhi rhishü di puo dze vatsha sashülie vi.**

Kephrü 2

A Rüna Nagaland

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Geizo-u kephrü pfhephrako, rükhre, shühie mu kekhokeke si di phrü sikelie.
2. Geizo-u phrüşü di puo dzeu pu mu thu sikelie.
3. Geizo-u nu ketsokeshüko kela sikelie.
4. Kepu mu kethukeru nu chatha khakeshüko si toukelie.
5. Dieca kesako silie di n thuo se diecha chü sikelie.
6. N rüna nu nhamenyiepu mu nhachünhara ngulieyakezhako dze sikelie.

A Rüna Nagaland

Mharapuo nu nhamenyiepounuo,
Lhou'r hu di kedinuopfü chü;
Nhachünhara u terü chü di,
Puo pfhe puo ya meza ba caü,
Kijü süra suna mhó tuoi,
Kuokelie dze lha kekra nu thu;
Kijüthouko rükrüe nyü kekie;
Niaki thuo rei u ze khrietho chü,
Ha' Nagaland, Ura Nagaland.

Süra kenei rüzie kezha chü,
Nouneu se dzünüo va pemie;
Süra ha we diethodieze lhou,
Kijü va nu kethepfu pelhou,
Teigei kelhou pelhoushü hu mu,
Terhümiavi zayie pfudi lhou;
Ha' Nagaland, Ura Nagaland.

Rükülü Kezo

Dieca hako silie.

1. Nhamenyiepou - nha kehoupourei pou pou chükecü.
2. Nhachünhara - nha nu ketuo khunuo mu pera.
3. Lhou'r - lhou vor.
4. Ha' - hau.
5. Diethodieze - diethomiatho mu kediezekecü.
6. Kijüva - kijüu noubvü, kijü mha pelhoushü.
7. Terhümiavi - chüterhü nu u zha kevimia.
8. Pfudi - mhapourei prei kemo.

Dojükecü:

A. Ketsokeshüko kelashülie.

1. 'A rüna Nagaland'geizo-u nu ükezopfue nhamenyiepou mu nhachünharako pie kedipuo ze kemejüshü ga?
2. Geizo-u nu ükezopfue Nagaland kevi kemeyie kedipuo pushü ga?
3. Kuokelie dze kidepuo thu üsi ga?
4. Geizo-u nu terhümiaviko suomia pu ba ga?
5. Kenei rüzie' cau thechü kirapuo pu ba ga?

B. Thechü kemethuoko nu thushülie:

1. A rüna Nagaland nu sü nhamenyiepouko _____
zo mu nhachünharakoe süpfü kepfhe _____
kituou zo.
2. Kijüthoukoe _____ mu _____ u
ze khrietho chü.
3. Diethodieze _____ mu kethepfue
_____ noubvü nu lhou tuo.
4. Teigei theja la _____ mu _____
pelhoushüya.

C. We kikemhie di u nhamenyiepou mu nhachünharako pekru se balie vi ga? Le menuo di süko pekru se balieketuo ca se (3) morei die (4) thushülie.

D. Die pu dojükecü:

Khadou-u keza se chülie. Krotse pete bu dieca khakeshüko se diecha chüshülie. Krotse nu mia puo bu diechako se khadou nu phrü pie u zeko pekieshülie.

Kethepfu	Dieze	Dietho	Mho	Kuokelie
----------	-------	--------	-----	----------

E. Mhatho chüketuo:

Nhamenyiepouko mu nhachünharako n khie n mhoura ngulieyakezha mirhi pengou pfhülie. Mirhiko pie n leshü nu da mu uko za thushülie.

KepHRÜ 3

Nagaland nu THENYIKO - I

Kephrüu nu Kemerüko:

1. U thuo u seyie nyi mu süko kemeyie sikelie.
2. Yietse kekreiko nyi silie mu se ketherhukelie.
3. Nie thuo nie kele se dieca, diechatse mu dieca kesako se diechako chü sikelie.
4. Puoca si di kephrüu phrü mu si di se morokesuo mehokelie.
5. U thuo u die pu mu thu pevikelie.
6. Kethukeru mu kepu nu rei chatha khakeshüko si di medzikelie.
7. Yietse pete nu u zho kemhie kebako sikelie.
8. U thuo u yietse mu mia yietse nyiko se ketherhukelie.

Nagaland üse thenyi kekra rüna idi puya. Nagaland nu yietse kekrekreicüko u thuo u nyi ba phreya. Thenyi kekra liecielierhi mhatho ze kekhiya kekreilamonyü thiedzü ro liecielierhi mhathoe kemeyietho-u chüyacü la.

Tsazho nu thekhruothernyi teiki nacünanyü zho medzi di nanyü chüpie Kipurhuou rüsuoya. Thenyi tei süko nu thehethehie mu kenei tei pie kemeyietho chüya.

Aoleang Monyu

Aoleang Monyu
liro Konyakmia nyi
kemeyietho-u. Teicie kepra
tsiaciekewa sie Ketshüu
khrü zhadouo kerieu nu
thenyi hau nyiya. Ketseikevi
rhuou Wangwang ze di
nyiya. Kichüki mhodzü
nunu keriebo puo puocoko

sa di sepie Wangwang zasi chüya tsiu Wangwang bu japie themiako tsüketuo la puo kiepie thehethchie nu shüya. Tsazho nu thenyiu zha sorou (6) nyiya mu süteiki themiakoe tsu khuo te, chüwhuorawhuo chü, rüzhü, tsali chü, helim chü mu thehethchie chüya.

Metümnyo

Thenyi hau Yimkhiungmia nyi puo mu Tsiarie zha thetha (8) nhie nyiya. Yimkhiungmia thepfumia u ruopfü sorou mu thenumia u ruopfü pengou ba phre ücü peleya. Süla nuoranuomia bu u ruopfü ngulieketo la thenyi hau nyiya. Thenyiu teiki thepfumia

la themuo khrie sorou mu thenumia la khrie pengou idi se u ruosuo chüya. Süsie rei thenyi tei hau nu thehethchie, khriethokhrie chü, kemhimvü ketuoko khakewa mu u neimia ze kesekeriketuo la kevakhakecü rei pebaya.

Mimkut

Doshü zha kerethenie (17) nhie Kukimiae Mimkut nyiu nyiya. Thenyi hauha puoza “Mim” (kesei) nunu par. Kukimia kepele liro ukoe kijüzie gei kevor ki u ciethosi hau ngulie ütuoya. Kukimiae uko sietse nu kijükhro lhouya ükecü peleya. Mimkut nyi-ue

kijükhro rhuou Thilha (terhuo kesuo) nei chüketuo la nyiya.

Tokhu Emong

Ziephie zha thenie (7) nhie Lothamiae Tokhu Emong nyiu nyiya. Tokhu Emong cau liro lie rekeli sie vor rülei di thehethemie chükecü. Thenyi kekreiko kemhie monyü Tokhu Emong nyiu nu tse khenumiako bu thenyi teiki chüwhuorawhuo, khuo te,

thelhitheü, rüverüvü chücü khaya. Hateiki u ramiako bu rünaü cie pacü khaya. Siro themuo pie u khriethomia mu u kicükinumia tsü di voketa teiko nu kezekesuo nyi rei süko khawa di kezevilieya. Rünamia bu keze puo chülieketuo la kichüki khiera nu midi chülie di thehethemie chüya.

Sekrenyi

Angamimia nyi kemeyietho-u liro Sekrenyi mu hau Kezei zha 25 nhie nyiya. Sekrenyi liro u chü kemesakecü nyi. Thenyi hau ha rüna dzükhau chü kemesawa tsü thepfumiako tsu dzükhauko nunu dzüsevaya. Thenyi kerie nhie kizhieya. Kizhie ha

thenumia bu chüya mu zumho chüpie ba di kizhiewa ro keshako lapie kipuco-u phira shüwaya. Thepfumiako dzüsevacü hau ro u gei theruokesuo mu kechükennyü pete khrü kemesakewa zasi puo. Dzüseva tsu di dzükhau nunu dzüse thoupie u pfhe u nei tie se di u kesuokerhu pete kesoupie dzürüko nu shüwaya. Sekrenyi-e zha pengou nyi puo mu kizhie nhie nu sede di peli mu peli idi thehethemie chü votaya.

Chega-Gadi

Thenyie zha 31 nhie Liangmaikoe Chega-Gadi nyiu nyiya. Themia bu mhachü khrielieketuo la vüdzü pie ruosuo chü di mha kevi chaya. Süsie themiakoe kepekro u lie nu tsu di ‘Tibai Bailo’ chü pheshieshüya – khunuo bu u kilie nu vor kelho la khunuo

kerokecü die hau pushüya. Chega-Gadi nyi puoca kemeyietho-u liro khriesarüümia mu kepeneiyakezhamia la pebaya. Khriesarüü kepeneiyakezhamia phere rühou di thehethehie chüya mu thenupfü bu mha keseya. Siezedzürie kesekengu/kepfhükewhe, mechü thehethehie chü icü rei sa thenyi hau rüduo voya.

Dieca hako silie.

1. Tsiacie	– tsia prushü di rünyo ciepie khrukecü; telha leicü mhatho.
2. Liecielierhi	– lie tho kekrekrekü kechü.
3. Nacünanyü	– chümetsie chü di razou ze hiekecü.
4. Thelhitheü	– mhaze mu khrukecü.
5. Kechükenyü	– chü mu nyü.
6. Dzüseva	– thepfumiako kizhie sieduü khise rüna tsu dzükhonunu dzürülu mu üpfü vor di kinu nu sekreya.
7. Kero	– kechü; kede.
8. Kipuco	– Tenyimia kinu co kezha.

Dojükecü:

A. Kephrüu medzi di diechako dieca puo nunu kelashülie.

1. Tsia vakeshü _____
2. U mhatho chü lotsokelie morei chü sedekücü tei puo medzi di nanyüko rei chü mu themuo cha cü di u neiyakezha tei _____
3. U krü u pfutsanuo medzikevor zho _____
4. Coko donu co kemeteitho-u _____
5. Lie ciekecü _____
6. Nhachü mu pera whuokecü _____

B. Yietse mu puo nyiu rhie kemezeshülie.

Yietse

Thenyi

1. Yimkhiung	Chega - Gadi
2. Lotha	Sekrenyi
3. Konyak	Aoleang Monyu
4. Kuki	Metümnyo
5. Liangmai	Mimkut
6. Angami	Tokhu Emong

C. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Thenyi kiu teiki themiako tsu chüwhuorawhuo, khuo te, thelhitheü mu rüverüvü chücü khaya ga?
2. Kedipuo la Aoleang Monyu nyiu nyiya ga? Keriebo-u kedipuo zasi chüya ga?
3. Kedipuo la Metümnyo nyiu nuoranuomia la meye ga?
4. Kedipuo mhie di Angamiko Sekrenyi ki u chü kemesaya ga?
5. Nagamia thenyi kiu nu khriesarüümia bu kepekro di kepeneilieketuo la pebaya ga? Kikemhie di khriesarüü thenyi teiu nu kesilieya ga?
6. Kedipuo la Kukimia Mimkut nyiu nyiya ga?
7. Nagamia thenyi sorouko nu puo zho kemhiecü kenie thushülie.

D. Thenyi teisozhako thushülie.

Thenyi zathoko	Teisozhako kicükipuo nyiya ga?
Metümnyo	
Mimkut	
Aoleng Monyu	
Tokhu Emong	
Chega-Gadi	
Sekrenyi	

E. Puoca puotou-u rhieshülie:

- Sietsenu Kukimiae kirapuo lhouya ükecü peleya ga?
 - Ketsa nu.
 - Kijüthou gei.
 - Kijü khro.
 - Kerü khie.
- Thenyi kiu khapie lie relie di rülei keba puya ga?
 - Sekrenyi.
 - Tokhu Emong.
 - Aoleang Monyu.
 - Metümnyo.
- Sekrenyi teiki nanyü dzüsevacü chüwa ro:
 - Liere kelie sie u phou chü kemesakecü.
 - Terhuo kesuo whuokecü.
 - Theruokesuo mu u kechükenyüko khrükewa zasi.
 - Wangwang ruopfüu kiekecü.
- Kedipuo nyi ki themuo khrie pengou moro sorou pie mha kevi chüya ga?
 - Metümnyo.
 - Tokhu Emong.
 - Mimkut.
 - Sekrenyi.
- Tokhu Emong nyi ki themuo pie:
 - U khriethomia mu kicükinumia tsü di kezekesuo khawa mu kezeviliya.
 - Sokhriemia rübei tsüya.
 - Nuoranuomia bu u ruopfü ngulieketuo la.
 - Thila ruopfüu nei chüketuo la.

6. 'Tibai Bailo' chü pheshiekecü-e:

- a) Themia bu u kilie penuo vorlie kelho.
- b) Chega-Gadi nyiu sedekecü pesishüya.
- c) Khriesarüü kepeneitakecü pekieshüya.
- d) Khunuo bu u kilieko vawa kelho la.

F. Kephrüu phrülie di ketsokeshüko dieca puo nunu kelashülie.

- 1. Kecüca zatho puo geinu thenyi hau za tho separ.

- 2. U phou chü kemesakecü nyi _____
- 3. Tsiacie sie thenyi hau nyiya _____
- 4. Themia bu mhachü khrielieketuo la ruosuo chü di thenyiu
sedeya _____

G. Le di kelashülie:

N zemia puo morei kro puo ze balie di chiekeshünie k pushülie.

- a) No thenyiko dze phrükelieko puo nu n bu vonu di n kie ro
no kiu nu vo ta mu kedipuo la ga?
- b) Kedipuo la Nagamia ruotho kekra kenyü mu mha pie u
rhuoko tsü vor ga?

KepHRÜ 4

Nagaland nu Yietseko Za KIMHIE di THO Parlie SHIkecÜ - II

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nagamia yietseko za mu kelhouchü kekreichüko sikelie.
2. Nagamia dzeüse sikelie.
3. Puoca si di kephrüu phrü sikelie.
4. Kethukeru mu kepu nu chatha khapie kebako sikelie.
5. Dieca kesako sikelie.
6. U thuo u yietse zomonyü kekreamia zhorüliko rei sikelie.

6. Yimkhiung

Thiedzü siezedzürie kenie-e kekho tuota. Unie-e zha kekra kephhü tuo rei kengulie mo tuotacü la rünoumo tuo. Derei khunhie puo unie-e vo kesekengu lakelie la unie neisie di keze lalie. Unie-e unie kenei nu kere di nasa puo tshelie sidi puoza thopie *Yimkhiung Awün* chülie. *Yimkhiung* cae ‘pfhü vo ngukelie’ mu *Awün* ca liro ‘kewe’ isi. Diecanie kesashü ro “Thechü kewe puo morei sietsenu thechüu, siezedzürienie thelanu kengu lakelie” isi. *Yimkhiung* icü thezau Sorkari leshü kerieko nu ngulie derei sietsenu yietse zau liro *Yimkhiungrü*.

7. Zeliang

Zeliang liro kro kenie bo ba, sünie liro Zeme mu Liangmai Unie-e Nagaland State nu Peren District nu khenu kelhoumiako. Teicie 1943 cie Ketshüu khrü C.R Pawsey Naga Hills Borchaha chü keba teiki kro hanie za thopie Zeliang chüwata. Sidi uko za hau se tuota.

8. Angami

Tenyimia pfutsau liro Vadio. Vadio nuo phichütho-u za Tenyi-u mu Tenyi-u seüyiemiako üse Tenyimia isiya. Angami üyakecü yietse hau rei Tenyimia zo. Angami zatho hau yietse kekreamia thuo u za thoshü. Zatho hau puocha kekreakreiecü nunu separ. Poumaimia-e uko üse 'Ngami' puoca 'Kevimia zo' isi. Maomia-e uko üse 'Ngami' puoca 'Tenyi metsuo-u' isi. Khezhamia-e uko üse 'Anga' puoca 'Thekhriekepfümia' isi. Derei Britishmia kevor sienu 'Angami' icüu setuote.

9. Chang

Changmiaie seibo kezhapuo Chongnyu ücü puo nunu vor üdi peleya. Süu Leiteitsabo puo mu thechü kehourapuo nu rei süu ngulie vi üya.

Derei Changmia zau bode dze kekrei rei puya. Puodze puo liro Chang icü diecau Changennyu ücü puoca 'tha doutopfü ketha' morei 'u khieümhou pete mho rükrie ketha' isi. Sirei puodze kekrei puo nu pu

Iacü Changmiaie niathutsa nu vor üsi. Dieca niathu kevatsa icüu liro Chaangbou ae iya süu geinu ukoe u thuo u üse Chang üya.

10. Chakhesang

“CHAKHESANG” kro-u ro yietse se (3) zako nu diela kerieu sese di pethose par. Sükosü Cha ro Chokri, Khe ro Khezha (Kuzha) mu Sang liro Sangtam nunu those par. Hakemhie di kro kezha se kesapie Chakhesang chü ba.

Nagamia Chakhesang üyakezhakoe die kekrekreicü puyakezha kro puo mu ukoe Chokri, Khezha (Kuzha), Poüme, Sangtam, Sümi mu Rengma die puya.

Dieca hako silie:

1. Siezedzürie
 2. Sorkari
 3. Borchaha
 4. Leiteitsabo
 5. Diela
 6. Nasa
- krü puo nuomia.
 - seyie kekhakecü kekuo kese.
 - Pangtong(D.C.-DeputyCommissioner).
 - seibo puo za; puodzü dupie leitei nyhüyakezha sei yie puo.
 - die rüla.
 - rüna kesa.

Dojükecü:

A. Ketsokeshüko kelashülie:

1. Supuo Zeme mu Liangmai za thopie Zeliang Naga icü yietse puo chüshü ga?
2. Yimkhiung Awün cae kedipuo ga? Kimhie di hau se par ga?
3. ‘Angami’ icü zatho hau kikemhie di those parlie ga?
4. Chakhesang za cau sedeketa dze mu uko die puyakezhako dze kepushülie.
5. Changmia kepele kekrekreicüko mu uko kelhoubo dze thushülie.

B. Thechü kemethuoko nu thushülie:

1. Changmia lhou kevor seibo-u liro _____.
2. Chakhesang yietse liro puokro kezha _____ vo kese ba.
3. Zeliang liro themia kro kenie bo ba, _____ mu _____.
4. 'Angami' ikecü zatho hau Poumaimia dieca _____ nunu separ isi.
5. Yimkhiungmia za puocü tou-u liro _____.

C. Rhie kemezeshülie.

A

1. Yimkhiung
2. Zeliang
3. Angami
4. Chang
5. Chakhesang

B

Peren District.
'doutopfü ketha' morei 'u
khieümhau pete mho rükrie
ketha'.
die kekrekrekkecü puyakezha kro
puo.
Yimkhiung Awün.
kevimia zo.

D. Dieca kesa sikelioko pie diecha chüshülie

1. Siezedzürie
2. Sorkari
3. Borchaha
4. Leiteitsabo
5. Diela
6. Nasa

E. Nie kepethamia-e dieca huo phrü petoshütuo. Süko rünyü menuolie di no sikelioko rhieshülie.

Khriekelie
Puocha
Kekrei
Unei

Keze puo
Zatho
Sephra
Kekho

Kemhie
Ngukelie
Zhakhra
Kemeyie

F. Bouhou nu yietseko za pfhüshülie

Chakhesang

Chang

Zeliang

Yimkhiung

Angami

Z	E	L	I	A	N	G	R	Y
X	R	T	C	Y	J	L	B	Q
C	B	D	H	X	A	Z	E	U
E	O	Q	A	B	S	R	Q	I
Y	I	M	K	H	I	U	N	G
W	I	T	H	E	I	U	N	C
I	X	U	E	D	X	R	D	H
K	Z	X	S	X	V	F	D	A
A	N	G	A	M	I	A	Q	N
P	S	S	N	G	V	R	S	G
R	T	O	G	X	S	J	H	I

G. Kephrüu nunu n thuo n yie kemo kekrei puo kedalie di yietse sünu mha n keneithoko, thakie, kecüca, pfhemenei, rüzhüko diecha 70-100 ketso thushülie. Mirhi rhishü di mhathoko mvü kemeteishülie.

KepHRÜ 5

Mepfhi Puo mu Thepre Puo Dze (Nagamia Dzewe Puo)

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Puodze le menuo di kephrüu phrü sikelie.
2. Dieca kesako silie di se diechako nu se sikelie.
3. Kezakro di mhachücüko nu die pu mu rünyü sikelie.
4. Kethukeru mu kepu nu chatha khapie kebako sikelie.
5. Thedzeu medzi di ketsokecükö kela sikelie.
6. Nagamia dzeweko sikelie.
7. Tiepu nu dzewe se sikelie.

Thiedzü va puo Mepfhi puo mu Thepre puo unie khrietho chü. Khunhie puo unie-e vo terhuo kekuo puo, Temi ücüu reketuo pepilie. Unie cha nu vokezhü ki unie zemia kro puo ze keselie. Süko liro Mithubuo, Seipe mu Shüdza. Uko mia seko rei unie ze vo terhuo kekuou Temi reketuo pepilie. Khrietho pengoukoe theva vo Temi ki tsolie derei terhuo-ue kinu ba mota. Ukoe puotei keviu ze Temiu kinu lelie tsiu pesikhuoi di vo kike u thetse nu balie.

Thepre-e thezhü nu rüshü zhülie mu Mepfhi bu puo kepenuoki balie. Shüdzae miphu nu rüshü zhülie. Seipe-ue kicie mho gei zhaketuo pepilie tsiu Mithubuae kicie ki zhülie. Temi kinu kevor sü thevata. Teizeibouketa la puoe mezhü thezhü nu vota. Puoe zhü ke tse Thepreu puo zeshü. Temi-e melokhoui di rükhe kekraitsa va pa ru Mepfhiu thezhü yayie kekraitsa ba di puo keü lashü. Temi tsie we chüthorta.

Teizeibouketa la kedipuoe puo pechü ba shi silie mo mu mhapuorei ngu mota. Süla Temi-e mi chü pezieshütuoü rükri miphu ki vo di mi chüshü. Puo mi chüshü tse Shüdza pou par Temi mhi vawa. Temi-e mhangu moketa sü ta kicietsa va vo ru Mithubuo tsierhie lalieta. Puoe tetsu kijü zhüta tse kicie mho gei rüshü keba Seipeu sü prou tsur Temi krada lawa.

Süu Temi la mha puothela puo. Puoe süyawinu mha kebvükeboucü chü sa mota. Temi se dze geinu sikelie mhanuü khrietho ha kerelie tse u kelhou nu u ngumvü kekuothomia rei penyülie vi morei keziekere kehoupuorei mho kuolie vi.

Dieca hako silie:

1. Reketuo	–	whuocketuo; kedeketuo; kegeiketuo.
2. Melokhoui	–	u kechü pfü u pfhe phrakhouikecü.
3. Yayie	–	thezhü khietsa; puotseitsa.
4. Seipe	–	sei phro kemo.
5. Rükhe	–	rüdei puotseitsa va.
6. Kebvükebou
pechükeshü.	–	puotei vi kemo; mia bie ketsienyha morei
7. Ngumvü	–	u petsoukecü; kerükecü.
8. Penyü	–	mia ze keperhie di kuokelie.
9. Keziekere	–	mha kere u zha ziekecü; u la rethorkecü.

Dojükecü:

A. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Khunhie puo Thepre mu Mepfhi unie kedipuo pepilie ga?
2. Thepre mu Mepfhi unie zemia seko suomiamia ga? Uko kedipuo pepilie ga?
3. Uko mia puopuocü kirapuopuo nu rüshü ba ga?
4. Temi kinu vor mumetha kedipuo chü ga?
5. Temi miphu ki kimhiete shi puodze thushülie.
6. N kele ki Thepre mu Mepfhi unie Temi rüwhuo nu unie zemia seko sa mo di chü khrielie thenyüsie me? Puocapuolako thushülie.
7. Thedze 'Mepfhi mu Thepre' hau nu kepethadie kimhiecü silie ga?

B. No ketsopfhü dzülie di n zemia kekhuohi se n kereko pejükellie tei ze kese me? Nethe puo nunu sicü dze thushülie.

C. Thechü kemethuoko nu thushülie:

1. Thepre puoe Mepfhi puo ze _____ chüya.
2. Temi-e terhuo _____ kekuo puo.
3. Khunhie puo Thepre mu Mepfhi unie-e _____ reketuo pepilie.
4. Temi mi chüshü tse Shüdza pou par Temi _____ vawa.
5. Khriethomia kerellie ro _____ kekuotho-u rei penyülie vi.

D. Rhie kemezeshülie:

A	B
1. Shüdza	zeshü
2. Seipe	pou
3. Mepfhi	keü
4. Mithubuo	krada
5. Thepre	tsierhie

E. Mhatho chüketuo.

Dzewe puo kedalie di thulie, sidi thedzeu khadou nu pushülie.
Si ba morokesuo:

- Kepethamiae khadou nu kephrünuoko kezapie kro
kekrekreicü chülie (kezanuocü le di krotse chülie) di
leshüki mhatho tseiketa sie uko bu thedzeu pemvü di
mhachüshülie.
 - Krotse puopuo bu thedzeu se khadou nu pu phreshülie.
Thedzeu kho petselie di mia puo bu la puopuo di ketherü di
phrüshülie.
 - Thedzeu pukecü teiki kepethamia bu chatha hako se
kephrünuo ki pushülie.
1. Thedzeu puo sede, puo metsuo mu puo thela ba morosuo.
 2. Kephrünuokoe u zemiako mhodzü nu tha di thedzeu pu
morosuo.
 3. Die pukecü teiki mele seta morei u dzie se rüzhükecü chü
suo.
 4. Die pu rükri se morei rüli seta suo.
 5. Die pu peto se morei pu pesi seta suo

F. Mhatho chüketuo.

Hakrotsa cayie kropuo khapie ba. Kephrünuoko bu u zemia puo zeli mu uko-e cayie kiu se u zemia ketsonyü ba shi-e kedalie di se u zemia ketsoshülie.

Kecükekrie 1. Kecüca kiu n keneitho ga? 2. Kedipuo la süu n nei ga? 3. Kicükipuo süu cüya ga? 4. No süu tsiemeli cüya me? No va kitsuo süu cüya ga?	Rüzhü 1. Rüzhü kiu n keneitho ga? 2. Supuo ze rüzhükecü n neiya ga? 3. Kikemhie di rüzhüya ga? 4. Supuo-e rüzhüu n pethashü ga?	Khrietho 1. N zemia kiu n keneitho ga? 2. No va ketsuo n zemia süu kinu voya ga? 3. N zeu/zepfü kirapuo lhouya ga? 4. N zeu/zepfü kikemhie di n khruohishüya ga?
Kepenuo teisozha 1. N kepenuo teisozha kinhie puo ga? 2. Kikemhie di süu nyiya ga? 3. N kepenuo teisozha nhie mha kikecüpua ngulie nyü ba ga? 4. N kepenuo teisozha nhie gacha kevi kikemhiekecü puo cünyü ba ga?	Puoteiko 1. Teicie-u nu puotei kiu n keneitho ga? 2. Kedipuo la süu n nei ga? 3. Puotei süu nu no kedipuo chüya ga? 4. Puotei süki no n pfhenei kikemhiecü se morosuotaya ga?	Khunuoko 1. Khunuo kiu n keneitho ga? 2. Kedipuo la süu n nei ga? 3. Süu kirapuo lhouya ga? 4. Süu kedipuo cüya ga?

Kephrü 6

Nagaland nu Thenyiko - II

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nie thuo nie seyie nyiko mu puo kemeyie sikelie.
2. Seyie kekreamia thenyiko silie mu süko rhu sikelie.
3. Dieca kesako, diechatseko mu diechako silie di nie thuo se diecha chü sikelie.
4. Puoca si di kephrüu phrü sikelie.
5. Nie thuo nie die nunu thu mu pu sikelie.
6. Kethukeru mu kepu nu chatha khakeshüko medzikelie.

Nagaland üse thenyi kekra rüna idi puya. Nagaland nu yietse kekrekreicüko u thuo u nyi ba phreya. Thenyi kekra liecielierhi mhatho ze kekhiya kekreamonyü thiedzü ro liecielierhi mhathoe kemeyietho-u chüyacü la.

Tsazho nu thekhruothernyi teiki nacünanyü zho medzi di nanyü chüpie Kipurhuou rüsuoya. Thenyi tei süko nu thehethehie mu kenei tei pie kemeyietho chüya.

Moatsü

Ao-mia thenyi kemeyietho-u liro *Moatsü*. Thenyi hau Cacü zha 2 nhie, tsiarhükewa sie ki nyiya. Thenyi hau Kemerüko liro u lieyie kevi ngulieketuo la Kepenuopfü ki theja kecha nyi puo. Thenyi hau Tsiakhatsiashü teiu nu mhatho re mu kemezhiekewa la

kerülei mu u kenei tei pevoketuo la nyiya. Thepfumiako mu thenuko rei u thuo u pfhenei keviko selie di u krütsazho kekrekreicüko chü phreya. Ukoie midi houpfülie di helim chü, ütsali chü, kero ketheshü idi kecükekrie se thehethehie chü baya.

Mongmong

Mongmong liro Sangtam-mia thenyi kemeyietho-u. Thenyi hau Rüyo zha 3 nhie nyiya. Mongmong ca liro 'kechachie keze puo kechü'. Thenyi hau uko kipurhuo-u 'Lijaba' bu japie u lieyie gei shü mu vikehiekellie theja chaya. Nyileu liro kikru pete 'Müsüyangtöp' idi mhachaki nu ketsie se (3) pie misu chüyakezhako (süko Lijaba ücü leya) kenyükellie sie nu sedeya. Khutie mu zutho pie ketsieko gei shü di kenyüya. Süsie nu thehethehie mu u kenei teiko pevoya.

Bushu morei Bishu

Bushu morei Bishu hau liro Kachari-mia la thenyi kemeyietho-u. Thenyi hau teiciekepra Doshü zha 27 nhie nyiya. Thenyi cau liro, 'Bi' puoca kechakechü mu 'Shu' puoca liro kezekevi chakecü. Thenyi hau lieyie sie niyakezha puo mu puorhi kekreiekcü se nunu nyiya. Kerieu liro Busu Jidap, süsieu liro Surem Baino mu thelau liro Hangseu Busu. Phangsla üdi rünau nu kele chau nunu kerie puo ketso kezivi sepie kharu chüya. Kharu-u cie lerta ro, kelhouzho ki ze di u kelukecü chüya tsiu tsali chü, helim chü mu rüzhüko rüzhü iya. Thenyi teiu nu Muri (luoü) khou kezivi se mu übou vü di nyiya.

Monyiü

Phom-mia Monyiü nyiu Ketshü zha 1 nhie nyiya. Thenyi hau teicie kesa la puorhi kreikecü nyi puo. Thenyi hau thenumia khrie mu rhu pekreikecü nyi puo. Thenyi tei hau nu kikru nu thepfumiakoe zu krie keviko mu kekhrekelheko chapie u üpfünuo

thenyi tseita kemochie pemhewayaya mo. Thenyi zho medzi di zha 2 ketso thepfumia mu thenumia u thuo u se kreikhro baya. Mileingi nyi hanu Zeme thepfumiako bu ngumvümia, khunuo kekhriekezeiko dzie nunu u themiako rüguolieketuo la Kepenuopfü ki kethepfu mu kekuokeyho chaya. Kecükekrie kese phi di nyiya mu thenyi zha kenie nhie thenumia rei mia ze nyitaya.

Mileingi

Mileingi nyi hau ro Zeme-mia mi nunu u phou chü kemesakecü nyi puo. Thenyi hau Kera zha 11 nhie nyiya. Thenyi hau nu mi se mha kemeyietho puo chüya. Thepfumia phouseko hanhie kichüki nu kerie kesa se mi chüshüya. Mi chükeshü hau

nyhü tuoketako mu u nuonuo thenumiako ga kaya. Rüna peteu keze thehethchie chü, ütsaliko, helimko chü isiya siro phichümiako themuo pie kemuochie mu u hie pie u keto tha di thenyiu puothela chüya.

Dieca hako silie.

1. Thenyi	- u mhatho chü tseikelie morei chü
sedekecü tei medzi di themuo chacü di u
neiyakezha tei.
2. Kipurhuou	- hau Kepenuopfü icü sou nu kie vor.
3. Thehethemie	- keze u nei di kecükekrie chü di hiekecü.
4. Kezekevi	- kezesuo ketuomia u donu kezevi lakelie.
5. Lieyie	- lie rekecü.

Dojükecü:

A. Seyieko mu thenyiko rhie kemezeshülie.

Thenyi

Seyie

Monyü

Ao

Moatsü

Kachari

Bushu

Phom

Mileingi

Zeme

Mongmong

Sangtam

B. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Nagamia thenyi kiu thenumia la nyiya ga? Kikemhie di thepfumiako u kekhrie mu therhu pie thenumiako pekieshüya ga?
2. Mileingi nyiu nu mi kemeyie kimhie ga?
3. Ao-mia nyi kiu kemeyietho ga? Kedipuo la thenyi hau nyiya ga?
4. Theza 'Mongmong' puoca kedipuo ga? Kedipuo la thenyi hau nyiya ga?
5. Theza 'Bishu' sü kedipuo pu ba ga? Thenyi hau teiki bazhanya kimhiecü puo khouya ga?

C. Kephrüu phrükellie sie, diechako chü tseishülie.

1. Müsüyangtüp liro _____
chükellie pu ba.
2. Bushu nyiu nu Phangsla liro _____.
3. Mileingi thenyi teiki kerie kesa se mi chüshüya mu süu
_____ mo.
4. Monyiü teiu nu Phom-mia thepfuko _____
thashüya.
5. Moatsü teiu nu kerülei mu kenei tei puo chüya. Thenyi hau
_____ sie ki nyiya.

D. Le di thushülie.

1. Kiüdi Nagamia nyiko liecielierhi ze kepero ücü no le ga?
2. Phom-mia thepfumiakoe thenumiako khrie mu rhuhecü
Monyiü nyiu nu thashüya. N kele ki uko kedipuo la hau
chüya ücü le ga?

**E. Thenyiko-e u kikru, zemia mu u setheyie zavor kengushüya.
Nko pete Khristmas nyiya. Khristmas seibo puo rhishülie.
Puoizie pie kenheshülie mu ketso kezivi seshülie.**

**F. N nyiu teiki mha n keneitho dzeko kepushülie. Ketherü di hako
pie huoniehüo ketsoshü rei vi:**

1. Kikecükipo n nyiu nyiya ga?
2. Thenyi-u nu mha kedipuo n keneitho ga?
3. No kirapuo nu thenyi-u nyiya ga?
4. N nyi süu nu gacha kevi kikemhiecü puo cha cüya ga?
5. No tsali mu helim chüya mo ga?

KepHRÜ 7

Nagaland nu Yietseko Za KIMHIE di THO Parlie SHIkecÜ - III

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nagamia seyieko za mu khuchieko tsiu süko kelhouchüko sikelie.
2. Nagamia dzeüse sikelie.
3. Puoca si di kephrüu phrü sikelie.
4. Kethukeru mu kepu nu chatha khapie kebako medzikelie.
5. Diesako sikelie.
6. Seyie kekreamia keviko si mu rhu sikelie.

II. Kachari

Kachari-miakoe u seyie zatho sedeu mhaca se puya. Kerieu liro, thedze puo pucü Kacharimia chieüvü puoe Brahmaputra mu Koshi kerü hanie donu lhou üya. Thechü hau üse 'Kachar' üdi Nepalimiae puya mu thechü hanu kelhou seyieko üse Kachari idi kiete.

Kenieu liro, J.D. Aderson-e pucü Kachari ha 'Koch' ücü seyie puo Bengal pesotsa kedi chü. Assam nu liro süu üse Koss isiya. Süla Assamesekoe Kachariko üse Kossari idi kieya.

Seu liro, N.K Burman pucü Mahabharata nu niathu-pesotsa thechü puo dze pu mu süu üse 'Kachcha' isi. Dieca hau ca ro, dzükezha rüwhi puo tsiekriethouko bu puo houpfü keba puo isi. Thechü hau nu lhou kerietthoko üse Kachcharis morei Kacharis idi kie üya.

12. Khamniungan

Khamniungan seyiekoe rükrücecü seyie puo. Uko India mu Myanmar kijü kenienie nu ba phrecü la. Khamniungan icü die hau dieca se nunu separ. Kham – puoca ‘dzü’, niu – puoca ‘zha’ mu ngam – puoca ‘bodeu’ isi. Hamhie di Khamniungan cau liro – dzükezha morei kerü kepar bo isi. Die hau kepar bo-u tse kijübou süki Laang ücü rüdiu kruse Myanmar nu Chindwin rü nu leketa geinu pu par. Laang liro Khamniungan teibou nu kerü kemeyietho-u.

13. Pochury

Pochury zau ro dieca se nunu separ. Süko liro, *Po* ro *sapo* nunu separ, *Chu* ro *Küchury* nunu separ mu *Ry* ro *Khwiry* nunu separ. Seyie rüla se hako ta rüyiese tsie Pochurymia bakecü kijüu nu vor. Uko Myanmar-tsa nu puorhi kekrekrei di ta vor. Teicie huo sie, seyie kekrekicü seko kesalie di Nagamia donu seyie kemeyie puo chülie. Sapoko kro-u liro Shaphongri rüna nu vor, Küchuryko

kro-u Nagaland zanu niathu-pekhrotsa (Myanmar) nunu vor mu Khwiryko liro Nagaland niathutsa nu vor. Uko rei Myanmar nunu vor.

14. Rengma

Rengma seyie üyakezhako dze ro u kenei se puo nunu sede chü. Uko thuo uko die nu ro ukoe Nzonyu üya. Nzon – puoca themia puo mu Nyu puoca themiako. Süla Nzonyu puocau ro, Nzon nu themiako isi. Theza hau uko seyieu nu miavitho-u, Nzon Tegibu zau nunu tho separ. Puo Terogvü kijüthou-u geinu Tegibuphen rünau pesieshü.

Derei Rengma icü zatho-u puocha kreikhrocü puo nunu par. Britishmia Assam nu kevor bakelie teicie huo sie ukoe Ahom kediü ze kesenyü sie. Derei kedi-ue vo lho üdi puo sou nu terhü miavimia Keyhon ücüu ketseshü. Keyhon-e puo krütsa pfheneiko se puo ketso pevi se di vo. British ketanser-u puo üse terhuomia üdi leta. Süla puoe puo die puyieu (interpreter) ki uko die nu terhuomia rhi mhiekcü diecau ketso. Siru puyieu dieca süu üse ‘Rema’ üshü. Sünunu ketanser-ue yietse hau za pie Rema morei Rengma idi kieta.

15. Sumi

Sümi yieu uko kelhoubo dze kekrekreikecü pu pekrathokecü seyie puo.

Sümi icü diecau sede nu ro Angamimia die ‘se’ (3) icüu nunu separ. Hau puo mvüdze ro thedze puo geinu par. Angamimia, Chakhesangmia mu Sümi-mia ha mia puo nuo ücü geinu par. Uko Khezhakenuora nu keze lhou ücü pu. Sümi-u nhicutho-u üdi puya. Puo üse Seme puoca – themia seu isi.

Thedze kekrei puo pu lacü, Sümi icü dieca hau uko rüna keriethe-u ‘Swemi’ icüu geinu par üdi puya.

Thedze seu ro uko chieu za Süpu icüu nunu par üya.

Thedze diau liro Sümi icüu ha siezedzürrie kenie geinu par üya. Sünie za ro Tukumi mu Suwumi. Britishmia uko za pie Swemi idi kie. Hau kie pedzü pie Sema ituo di vor 1992 cie nu tho kedipie Sümi iwate.

16. Ao

Ao-ko liro tsie Mokokchung District nu lhouya. Uko rei Nagamia yietse puo mu uko thinuo kenie baya; Junglir-ko mu Mongsener-ko. Thinuo hanie-e nnhiennhie nu keze lhoutuo zo derei uko kelhoubo mu zatho dze we kekreitou zo. **Junglir:** Junglir-ko liro Jungliyimti nu Lutrok ükecü thechüu nu ketsieko nunu par ükecü pu mu peleya. Uko-e uko kebachü nu chienoukoe keze lhou pevilie mu kruo rei philie. Süla, themia hako üse Junglir isiya.

Mongsener: Mongsener-ko liro Asia niathu-pekrotsa, Irrawady mu Chindwin rüü nie tsatie nu par di vor Jungliyimti nu lhoutuoketa peleya. ‘Mongsener’ dieca hau Putu Menden (Village Council) nu tsüphrü chükecü rhiu nunu separ. Putu Menden nu tsüphrükoe ketherü di thepie pfüya üsi. Süla, Mongsen puoca Putu Menden nu ketherü di thepie pfü vokecü pu ba.

Mhaca hako nunu Junglir mu Mongsener-ko si kekrellie vi; uko mozhü khuko, pfhemenei, kecüca, die mu kelhouzho kekreako. ‘Aor’ zatho hau ‘Dikhu rüu cie vokecü’ teiu nunu separ. Puoca tou-u liro ‘voketa’ morei ‘vokezhü’ isi. Junglir mu Mongsener kesapie Aor chü ba.

Dieca hako silie.

1. Chieu - u pfutsa keriethe-u.
2. Rūla - puo kro kekrekēcū.
3. Rūyie - thechū puo nunu kekrei puo nu vovokecū.
4. Ketanser - officer.
5. Puyieu - mia puo dieko puoca pu keyiepie kekreamia ki keshūu.
6. Mvūdze - puo sede.
7. Ketherū - kemethata mo di puo sie puopuokelie.
8. Miavimia - lhou vi kebamia, kuo di u rūna u rūzhūpfū kebamia.
9. Nnhiennhie - thiedzū keriekitho.
10. Chievū - u krū u pfūtsanuoko
11. Thinuo - rūna nu chienuo kevakecūko kesapie thepfū chūkecū.

Dojūkecū:

A. Ketsokeshūko kelashūlie.

1. Kacharimia seyieu zatho sedekelie dze seko kecapushūlie.
2. Khamniungan puoca kedipuo ga? Sūu kedipuo pemvū di separ ga?
3. Tsie Pochurymia seyie kijūu nu lhou kebako u rūla kekrekrekēcū se nunu lhou rūyie kevorko za thushūlie tsiu uko kirapuo nu keze puo chūta ūsi ga?
4. Rengmamia seyie bode dze kenie thushūlie.
5. Sūmi seyie sede dze nu siezedzūrie seko dzeu thushūlie.
6. Junglir mu Mongsener puoca vatshashūlie

B. Methuo kebako nu thushūlie.

1. Nzon Tegibu-e rūna puo Teroguū kijūthou geinu chūshū. Rūna sūu za liro _____.
2. Pochury icū zau ro dieca _____ nunu separ.
3. Khamniungan seyiekoe rūkrūkecū seyie puo, kekreamonyū ukoe _____ mu _____ kijū nu bacū la.
4. Kacharimiakoe u seyie za sede kepar mhaca _____ puya.
5. Sūmi icū dieu ro Angamimia die _____ icūu nunu separ.

6. _____ mu _____ kesapie Aor chü ba.

C. Diecha puotoukecüko rhie kemezeshülie.

A

B

1. Kachari	dzükezha rüwhi puo tsiekri ethouko
bupuo houpfü keba puo.
2. Khamniungan	Dikhu rüu cie vokecü.
3. Sümi	Myanmar mu India kijü kenienie nu ba.
4. Pochury	Nzon nu themiako.
5. Rengma	dzükezha bode.
6. Aor	sedekelie dze dia ba

D. Diechako U/Mo nunu kelashülie:

- 1992 teiki 'Sema' zatho hau tho kedipie 'Sümi' chüwa.
- Pochurymia-e China tsanu puorhi kekrekrei di ta vor.
- Britishmia Assam nu kevor teiki, Ahom Kedi-ue terhü miaviu Keyhon unie keze vo uko ze kese.
- 'Khamniungan' zatho hau dieca se nunu separ.
- Nepalimiae Kachariko üse Kossari idi kieya.
- Mongsener-u liro Lungtrok nu ketsieko nunu par.

E. Mia kenienie di mhatho hau chüshülie. Diecako se diecha chüshülie di se khadou nu kezashülie.

mvüdze

ze kese

rüyie

- F. N keprrüu nunu seyie kekreamia puo kedalie di süu dze kevitho-u, n keneiu dieca 70-100 mese puo nunu thushülie. Thakie; kecükekrie, pfhemenei, rüzhüko. Noe mirhi rei rhishü di puodze kepushülie vi.**

Kephrü 8

Nagaland nu Thenyiko - III

Kephrüu nu Kemerüko:

1. U thuo u seyie thenyiko mu puo kemeyie sikelie.
2. Seyie kekreamia thenyiko silie mu süko rhu sikelie.
3. Dieca kesako silie mu se diecha chü sikelie.
4. Puoca si di kephrüu phrü sikelie.
5. U thuo u die nunu thu mu pu sikelie.
6. Kethukeru nu mu kepu nu chatha khakeshüko medzikelie.

Nagaland üse thenyi kekra rüna puo üdi puya. Nagaland nu yietse kekrekreicüko u thuo u nyi ba phreya. Thenyi kekra liecielierhi mhatho ze kekhiya kekreamonyü thiedzü ro liecielierhi mhathoe kemeyietho-u chüyacü la.

Tsazho nu thekhruothernyi teiki nacünanyü zho medzi di nanyü chüpie Kipurhuou rüsuoya. Thenyi tei süko nu thehethchie mu kenei tei pie kemeyietho chüya.

Naknyulüm

Naknyulüm liro Chang-mia nyi puo. Thenyi hau Mvüsa zha 31 nhie nyiya. Thenyi hau kezieu bu kezeiu ki kuokelie thashü. Changmia pelekecü va puo kijüu ha kezei thuo zepfü tsei bata mu themiako mhatho puorei chülie kenjüta. Süki mia puoe Tekhu meiduo (puomei kenie kenyi) puo geilie mu süsie nu kezeiu jüta üya. Sünhie yawinu kezeiu ki kuokelie la thenyi hau nyi di Terhuou nei chüya. Thenyi kekreako teiki mhie di khenu rüzhüko chüya, kecükekrie kezacü di thehethchie chü pezha phiya. Derei Changmia nyi hau nu mhakipuorei helim chüya mo.

Ngada

Rengmamia Ngada nyiu Ziephie zha 28 nhie nyiya. Lie re tseikelie zasi puo. Ngada nyiu zha thetha nyi voya. Teisozha rhie pekreibie ba di mhatho hako chü voya;

zu thuhecü, mekhru zhie mu mesakecü tsiu kesiamia nouva kakecü, dzüludzüva, pfhemenei menyikecü u rünyieko ketsokecü, thehethemie chü, helim chü di zanuomia mu thinuo kekrei ki voya mu u pfhenei keviko se di vo mia ze u neilieya. Zha thetha nhie themia pete thehe kezha kese phreya. Rengmamia kepele nu thehe hau sietsatie sücie siaketamia ruopfuko u rüna vawa di tuose terhuora tsuketa peleya.

Yemshe

Yemshe nyi sü Pochury-mia thenyi kemeyietho-u. Thenyi hau Thenyie zha 5 nhie nyiya. Lie rekelie sie nu nyiya. 'Yemshe' puoca liro 'kinu re kethengu-u morei

kinu kecükekrie re kethengu kepar-u' isi. Tsazho nu nyi pecha seyakezha puo, zha 22 nyi vo di thelatho nhie üse kemeyietho chüya. Sünhie u chü kemesaya. Yemshe nyiu nu huoniehüo kejo vakecü tei, u khrietho kewemiako chü kesakecü mu khrietho kesa pfhükelie tei chüya. Siro thenyi tei hau nu kevakhakecü rei chüya. Ramia keze rüna chü kemesa, chatuo chako, dzükhhouko, lie chako rei chü kemesaya mu chapruko mu rüleikiko rei chülieya. Thenyi süu u kemerü kesa sede lacü nyi puo.

Miu

Khiamniunganmia nyi 'Miu' nu themeinuoko u üpfünuo nuonuo thepfumia mu thenumiako ze kepero pevi lacü nyi puo. Thenyi hau Cacüu khrü zha 5 nhie nyiya.

Mia meinuoko sünhie u rhuou ki theja chapie u üpfünuo nuonuoko tsüya. Puo üpfünuo nuonuoko rei u keneishie pfhemenei, zhie mu kecükekrie se vo u meinuoko tsüya. Thenyi hau geinu u meinuoko mu u ünno nuonuoko keze kepero pevikuolieya. Tsazho nu thenyi hau teiki khurinuo mu kecükekrie rei se tsu u kilie nunu ruosuo chü di u rhuou ki u tieyie kevi theja chaya.

Sökrönye

Sökrönye ha Chakhesangmia Doshüu khrü zha 15 nhie nyiya. Hau phousanyi puo. Thenyi sede nu khunuo zie kegepie u kipuco-u vakecü chüya. Khriesanuoko mu

thepfumiako u chü kemesakecü dzülü puo chüya. Hau khise rüna tsu dzükhau nunu dzü kemesa thoupie rüluya. Sidi dzüse üpfü vor di se vüdzü kemesa puo chüpie chacüya. Themuo hau pie khriesanuoko bu u rheichie mesa tuolieketuo ruosuo chüya. Phousanyi hau la chacüchakriecüko nu mha pete kesa se phreya, tieligali, tehiemekhou mu miphu kemhiekö. Sizöürei, Nagamia kekrekio nyi nu mhie di khenu rüzhüko, u tsiepfumiako ütsali, helimko mu thehethiehiekö chü phreya zo.

Tuluni

Semiala thenyi kemeyietho-u liro Tuluni. Thenyi hau teicie kepra Mvüsa zha 18 nhie nyiya. U lie nu lhacülhaleko pekrushü di u lieyie bu kralieketuo la terhuomia

ki theja chakecü nyi puo. Hateiki themuo mu zu se thehethchie chü seya. Siezedzürieke mu khriethomiako-e hateiki lhako mu themuo pie nhanyü nunu dzeli di se huoniehüo vasikecü chüya. Tsiu khriesarüümia u kishükiya la huoniehüo vakhakecü rei chüya. Khriesarüümia kevakha pie bawaketako rei huoniehüo kinu vo di hiekecü chüya mu sü-ue kekhoülieketa zasi puo. Rüna nu mia pete, kiülie tho chülie kevi pete, u thuo u kro nyi phre di mhathomhachüko chüya. Krotho süko üse 'Aloji' isiya. Tuluni teiki, Aloji pete thevo, mithu, kewiko dukhrilie di se vo 'Aloji tou', puoca Aloji krütau, kinu nu thehethchie chüya.

Dieca hako silie.

1. Meiduo – puomei kenie keduocü khunuo (hau zhokrei puo).
2. Phousanyi – thephou chü kemesacü nyi.
3. Terhuora – kesiamia ruopfuko tsu rüna kechü rüna.
4. Nanyü – terhuomia nei chükecü zhoko.
5. Kishükiya – thepfumia thenu lie mu thenumia nyhükecü.
6. Umei-nuo – u zuonuo siezedzürie thepfuko.
7. Üpfü – kikru puo nu mia nuonuo thepfukoe u siezedzürie thenuko kekie zatho.

Dojükecü:

A. Seyieko mu thenyiko rhie kemezeshülie.

Seyie

Sümi

Khiamniungan

Rengma

Pochury

Chakhesang

Chang

Thenyi

Sökrönye

Tuluni

Yemshe

Ngada

Naknyulüm

Miu

B. Ketsokeshüko kelashülie.

1. 'Yemshe' ca kedipuo ga? Yemshe teiki rüna nu themiako mhathoko kikemhie kro puo chüya ga?
2. Naknyulüm thenyiu kemeyie kedipuo ga?
3. Rengma-mia 'Ngada' nyiu zha thetha nyiya. Zha thetha hako nu ukoe kedipuo chüya ga?
4. Kedipuo la semia 'Tuluni' Nyiya ga?
5. Chakhesangmia thenyi Sökrönye teiu nu kedipuo la thepfunuomia mu thepfuko dzü rüluya ga?
6. Kimhie di Miu nyi nu themeinuoko mu u üpfünuo nuonuoko ze keperocü nyi ücü silie vi ga?

C. Kephrüu phrükellie sie diechako chü tseishülie.

1. Miu thenyiu geinu _____ chü _____.
2. Tuluni teiki _____ pie bawaketako rei huoniehüo kinu vo di hiekecü chüya.
3. Sökrönye teiki _____ bu _____ puo cha cüya.
4. Yemshe teiu nu huoniehüo _____, u khrietho _____ chü kesa lacü tei chüya.
5. Ngada teiki thehe kezhau sie sücie _____ terhuora tsuketa peleya.
6. Changmia pelekecü mia puoe tekhu _____ puo geikelie sie kezeiu jüta üya.

D. Le di thushülie.

1. Thenyi teiko nu Nagamiakoe keze kekhrietho mu kezevikelie se kemeyie seya. N kele ki kedipuo la siya shi-e le di thushülie.
2. Seyie kekreamia thenyi nyikecū nie nyiko ki puorhi krei di nyiya. Seyie kekreamia nyi nie nyi ki kreiekcū ca kenie thushülie

E. Thepfumia puo mu thenumiapfü puo u krünuo pfhenei se di thenyi nyikeba rhishülie.

F. ‘Hornbill nyi-u’ yietse kekreakreiekcūko pete ze vor ukrü zhoko nyiekcū chüshüya. No-e n zeko ze Hornbill nyi-u nu votuoü keba puo pemhile. Kerüchü di nieko keze kedipuo chütuo shiekcū dorhüko kepushülie.

Rüchüdieko hakemhie di sedelie vi....

Kephrünuo 1 : “ Hornbill nyiu nu vocketuo pfhelie kelho chü bate”.

Kephrünuo 2 : “Süla ! a rei pfhelie lho bate”.

Kephrünuo 3 : “ Nko vo sünu kedipuo chü kereithotuo ga?”

Si ba morokesuo: Kepethamia-e kephrünuoko keza pie kro puo nu mia se se chülie vi. Kephrünuoko-e thakie khakeshüu medzi di uko rüchüdie sedelie vi. Kephrünuoko mia puo bu va se se die pushülie. Mhatho hau tsevü pengou(5) nunu chüshülie vi.

Kephrü 9

Mechükro Mhachükecü - Nagamia Zhovi Kinyi

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nagamia zhoviko sikelie.
2. Mechükro-u vi ücü le di pekruse tuokelie.
3. Kephrüu puoca si tou di phrülie di sikelie.
4. Kethukeru mu kepu nu chatha khakeshüko medzi mu sikelie.
5. Dieca kesako sikelie.
6. Rhüpie thukecü geinu thu sikuokelie.

Thiedzü rei tsiedo rei Nagamia rünakoe mechükro-u pesie pevi seya. Rüna nu mechükro-u mhathoko mia pete nou va penyüya. Nagamia rüna pete nu mia puoe puo rüna nu tsüphrü kekrekio ze kekutopfü baya. Mechükro-u kenoulie kebae mechü zho mu kepele geinu par ba. Kayie kelie mhie di Nagamia thie ketso rei mechü

kere di mhachüyakezha zho-u sü u zhowe kevi rükrücü puo, tsiu süu la Nagamia üse mechükro kreicü puo ücü puya. Sietsenu nu Nagamia ha mechükro u neiyakezha seyie puo.

Nnhiennhie nu Nagamia mhale nu mechü la u nounyükecüu tuo. Mhanuü mia puoe kepeka huo dzülie ro mechüe keze süu khruohiya. Mhanuü mechükro nu mia puoe lhenü kepeka kehoupuo bu rei puo pekawa ro razou mechü kere di sümia khruohikhoyakecü sü mechü pieu zo. Thakie puo, mhanuü ki puo ticü kiru pepfülie di thewata ro mechükro-ue mezhü morei kedziekhruo shierei puo zha chü di kemezhiekelie kikru-u khoyalieya. Rünaü rübei monyü

sonuo rüna kepeka dzükeliu si kebako rei sa di kecükekrie, pfhemenei, tieligali mu kitiekinu se morokesuo manyamharako pie puo tsüya.

Mechükro-ue kere di kemezhiekeliu kikru-u ki rei chüshüya. Mechüe keze ketsa nu tsu di kinyieko bie sevor zha huoyo donu kiu chü mhaishüwaya. Hakemhie di mechüe keze puo chü di keka dzükeliu kikru-u kelhou sede lashüya. Rüna nu kikru puoe mhatho kezha puo sedeshü ro mechü keze kekhuohi di mhatho-u chü tseishüwaya.

Liecielierhie nu rei tekhou kechü tei vorta ro peli di niepumia lievüya. Pelikro süue ketherü di huoniehüo lievüya. Mhatho zho hau nu pelikro-ue u pelimia pete mhatho chü tseiwa kemochie kelievü voya.

Mechükro zha lekecü hau u mhalebo ketho puo. Süu mhatho chü kerüu mu chü pezilieya. Süu mechükro nu kikru donu rei mu khrietho donu rei keperokecü thau chü kemeteishüya. Sümho rei u mhatho kere donu rei u kenei ba phiya.

Phreize niepumiae u lievümia la kecükekrie kese pevi seshüya. Süsie pelikro-ue lievo teiu nu keyukenyü chü phiya sidi nyoba perüpie keya di uko kenei tei pevo tuoya. Mechü nu mhachücü petekhre nu keze mhatho kere chü rei u kenei tei sa pebalieya.

U Nagamia zhovi zhowe puo liro rüna pete nu rei mechüe ketsakechiemia, mhachülie lhoketamia thekemeza phishüya. U nuonuo thepfumia mu thenumia kebamia u nuonuo thepfumia ze tuotaya. Derei u nuonuo thenumia rübei kenyimia ro vo u nuonuo thenumia mu u nyanuo ze tuotaya. Mechüe merünuomia, lalhimia mu mecie tou moketamia rei mehoya.

Nagamia zho vi rükrücü puo liro mha kemeyie pete nu mu mhakehoupuo kechü nu rei mechü zhazhüu penou di mhachüya mu miali kekuou bu mhakipuorei mechü mhokhiwaya mo.

Thiedzü tuoi thie ketso rei Nagamiae rünamia mechü kijü nyiya. Ramia kehoupuorei kijü süko nu ketsa nunu ngukelie kinyiko u medo chü selieya. Nhalie cieyakezha lieko cieketuo la rüna nu phichükoe kehokengu di kirapuo cietie shi pepise

parshüya. Süsie rünamia keze tsu liezie, sei va mu tsiamenyie khashüketuo lieko cieya. Siro thinuo puopuo, chienuo puopuo, kikru puopuo icü u ya rhuolielie idi mechükro-u nu mia pete bu lie u ya penyilieya.

Themia rüli le mu miali, miakra, thinuo icü bu puotou chü di kekrurhekebazho-usü Nagamiamechükro nu thezho kemeyietho-u zo. Süla thezho mu siezha chiekecükö ha mechü kelevu nunu pepise parshüya. Hauha kegeikecükö, kebvükeboukecükö, huohuo pesekecükö khalie di themia bu ketou di mechükro-u nu lhoulieya. Mechükro-u kelevu mu kere di mhachüyakezha hako puoma kenyitho zhovi hako pejüwa mo di se u zho chü sei tuolie morosuo.

Dieca hako silie.

1. Nnhiennhie	- voketa pu hulie kelho tei.
2. Thinuo	- Rüna puo nu chienuo kenie kese kesa di thepfü puo kechü.
3. Chienuo	- pfutsanuo kerhekecükö.
4. Sonuo	- kepenuokecükö rüna.
5. Merünuomia	- u krü thenu rei thepfu rei siaketa nuonuoko.
6. Lalhimia	- u lhe u lhou tsei moketamia.
7. Ketsakechiemia	- tsaketa morei phichü seketamia.
8. Nhalie	- kesolie.
9. Tsiamenyie	- leiketuo tsiako.

Dojükecü:

A. Dieca kesa sikelioko pie diecha chüshülie

1. Nnhiennhie
2. Thinuo
3. Chienuo
4. Sonuo
5. Tsiamenyie

B. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Kimhie di u Nagamia mechü nouleu se pesou se baya ücü silie vi ga?
2. U donu mechükro-u kele u la kemevi kiko ga?
3. Nagamia donu kikemhie di nhalie rho keza ga?
4. Nie yietseu nu mechükro-u mhatho kenie thushülie.
5. Mechükro-u kimhie di ketsakechiemia thekeya ga?
6. Tekhou kechü ki kimhie di mechükro-ue kekhuohilieya ga?

C. Mechü kele hako ketho mo mo shi pushülie.

1. Nagamia puoe kepeka dzülie ro setheyieko rübei puo khruohiya. (ketho/ketho mo)
2. Mha kemeyieko nu mechü dzeviu pie mialiu menguko ki le pezhakuoya. (ketho/ketho mo)
3. Mechü bu lhacülhale se ba di kezapie mia pete tsüya. (ketho/ketho mo)
4. Thezho se balieketuo la siezha chiekcü nu mechü pepikeshüu chüya. (ketho/ketho mo)
5. Mechükro-ue kere di merünuo, lalhimia, ketsakechiemia mu u tsü mecie kemomia mehoya. (ketho/ketho mo)

D. Khadou nunu mechükro-u kele chiese parlie vi sidi kephrünuoko mia puopuocü zhazhü mezashülie. N khadou nu no kicüko chülie vi shiü thashülie.

1. Ketherü di nyopfhübouko lakecü.
2. Ketherü di khadou nu shüphrüthoko se vor moketau ze kezakecü.
3. Kethuseiko pie n zemia ze keza sekecü.
4. 'Pejükewa mu ngu lakelie' pie kepethau ki pukecü.

5. Khadou nu mhathuba mu mizhüko bu puotou baketuo la dze kemezhükecü.
6. Leshüki cahou nu kerhu papie nyopfhübou nu shükecü.
7. N khadou nu n shüphrümia puo khruohipie puo bu kepethamia petha kebau sikelie.
8. Piesa huoyoyo kekhruopie nie shüphrü nu tsopfhü kebau khruohikecü.
9. Khadou keziekouko chü kemesakecü.
10. Leshüki nu nyiepou mu seibo leikecü.
11. Shüphrübou ketsokecü.
12. Khadou nu mia bu u kedese bayakezha kethachü mu kemezieko rüguokelie.

E. Mhachietho chüketuo.

Puozie kenyi kethuseiko pie n dzie rie rhielie di n dzie hau kimhie di mia khruohilie ba shi thushülie.

F. N peza/zemia puo kedalie. Nnie mhaca kikemiekecü nu mechü khruohilie vi shi-e kepushülie.

KepHRÜ 10

Nagamia Khenu RÜZHÜko

Kephrüu nu Kemerüko:

1. Nagamia khenu rüzhüko silie mu süko kikemhie di rüzhüya shi sikelie.
2. Khenu rüzhüko-e puo themiako la meye ükecü sikelie.
3. Khenu kelhouzhoko sikelie.
4. Yietseko kelhouzho kekrekrei phre ükecü lekelle.
5. Puoca si di kephrüu phrülie di kedoju mhatoko nu kephrüu nunu pfü pie thu sikelie.
6. Krotse, mia kenie morei khadou pete-u keze kephrü-u kepukecü teiki thepfu mu mecümechie di pukelie.
7. Kephrüu medzi di dieca kesa silie mu süko se thiethie diepuko nu sekelle.
8. Kethukeru mu kepu nu rei die rhiko si di sekelle.

Nagamia yietse pete khenu rüzhü kekra baya. Thenyi teiko nu, rüzhümiakoe u chienue, thinue mu rüna kekrekreicü nunu keze vor rüzhü kemetsaya. Khenu rüzhü hako u krünoo zhoweko rhukecü thashüya. Hau u krünoo kelhouzho nu thenyi kenye chüchü kemhie puo.

Tsazho nu khenu rüzhüko rüzhücü u kelhou nu chü silieketuo la kepethacü chaüroko tsiu pete bu u kenei tei pebaketuo la rei idi rüzhüya. Nagamia khenu rüzhü huo liru u kelhou nu se morosuo beikecü kro puo pethashüya, thakie, seguomi shükecü.

Nagamia khenu rüzhü hakoha tsie rei rüzhü baya zo. U neilieketuo, keze kepero pevi mu kepekrokecü nu chü kemeteikecü, mha kezakecü mu u krünoo mhasi pekruse balieketuo kelev la rüzhü hako rüzhüya.

Angamimia khenu rüzhü kenie liro:

1. Thedze keya

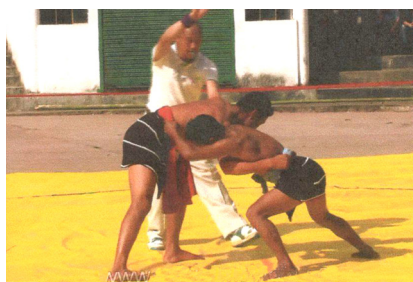
Thedze keya rüzhüu u tsiepfumia rüzhü puo. Thedze liro pfhünyü kezilie di rotei pie phalie di kelhoupie kepeya. Themia keza ketoulie di rüzhüya. Lutsahatsa mia puo bu puo khietsa tha di thedzeko therieu khie paketako papie riehau-u

nu lashüya. Siro thedze kelhoukeshü nu ta vo pewata ro süu bu chazou patataya. Sivo di thelanu suomia pelie mote shi süu kro-u bu vitaya. Thedze keyakecü liro Sekrenyi nyi keba teiki rüzhüya. Peli kekrekrekrekücü keze rüzhüya.

2. Kene

Kene-e u tsiepfumia rüzhü kemeyietho puo, bahurei Tenyimiako - Angami, Chakhesang mu Zeliang la rüzhü kemeyietho-u. Yietse hako nu kene zhoko kemhie phre zo.

Angamimia zho nu ro mia kenie keneya. Kenenie

kenenie rei chiephrie üdi pfhe se uchieca nu pha phre tsiu unie-e huoniehüo chiephrieu theze phrelie di keshütuo. Mhanuü mia puo krüta ro kekhwaya. Kenenie va kenie keneya. Mhanuü unie zhatouta ro va seu kene latuo mu süu pie thelau chü di hievihiesuo chüya. Kenemia la capimia baya. Capimia puo bu pheshie-capiu (referee) chütuo mu kekreamia rei balie vi.

Kenedo kemeyie huo liro doka, phirei, phipa mu shüze. Kenenie-e huoniehüo shükhrüwaketuo la kenedo süko pie kevaya sidi krü kerieu pie kaketau chieya. Kene kevimia ha kene ketha teiki nu u do kevi thashüya. Ketseikevi noule se di rüzhü ro kenemia puoe puo khrietho-u shükhrüpie zhüwa rei puo dzie yhase phi puo zeu phou lashüya.

3. Kebui Dok (Wi kewhuo)

Zememia (Zeliang) kewi whuokeycü rüzhü puo rüzhüya. Rüzhü hau nu thepfukoe kekuokeyho mu u kele kemetei thashüya. Mia puoe mhaca hakemhieko nu kewi puo khashüya - mia puo mha

kezha rükrücecü puo chükelié la morei miavimia huo theza kevi krakelié kerükra nu morei miavimia huo siaketa kerükra nunu.

Rüzhü tei nhie phichümia puo bu kewiu phreishüya sidi puoe sie, “A wiu petashüzhie ho, nie ruo kekuou chüliecie. Zohu mu ketsieko pete bu ta hie themiako therütacie” ishüya. Rünau chapfüchaüra morei thelhuo thutuora puo nu wiu phreishüya. Wiu phreishüwa mu metha themiakoe u puonuo mu u pfutsanuoko za chie di melie kepheshie di kewiu whuo voya. Wiu whuocecü nu themiakoe vo wiu mei cieshüketuo dojüya. Wiu whuo zo tha di wiu rei mu themiako rei u nyie se partaya. Mia puoe vo wiu teshülieta ro kero pie puo phalieya. Themia kehoupuorei khunuou mei cieshükelié khawa moto di cieshü pechathokeliéu bu kekuo zau pfüya. Mhatho hau zhapu chüketuo la chienuo kekrei puo nunu mia puo bu rüzhüu meho baya.

Kuokeliéu za pushüwata liro rüzhümia kekreiko mia thetha mese bu chümei-chübou zako pfüya sidi kewiu khouzü mu puo nounyako kezapie uko tsüya. Chütsü kepfüu rei mu chümei-chübou kepfüko rei ngukelié kevizhakhra muoko se u thuo u kichükinu voya. Themuo hako u chienuo nu thepfumiako rübei bu se hieya.

Dieca hako silie.

1. Khouzü	- umerü, uvo khro u mhodzütsatieko.
2. Kichüki	- themia vo kepekro di zhüyakezha ki.
3. Khenu	- u rünau, u kelhou rünau.
4. Kemetsa	- kevikie chü di ketiececü.
5. Rotei	- nha puoro kechü yopuo za.
6. Chiephrie	- kenekececü ki uchieca kepha pfheu.

Dojükecü:

A. Ketsokeshüko kelashülie.

1. Angamimia khenu rüzhü kenie za thushülie.
2. Seyie kiko Tenyimia zakro nu baya ga?
3. Angamimia kimhie di keneya ga? Rüzhüu zhoko thushülie.
4. Thedze keya rüzhüu kimhie di rüzhüya ga?
5. Kedipuopuo penou di Nagamia khenu rüzhüko rüzhüya ga?
6. Kebui Dok rüzhüu kimhie di rüzhüya ga?

B. Dieca kesa sikeliemo se diecha chüshülie

1. Khouzü
2. Kichüki
3. Khenu
4. Kemetsa
5. Rotei
6. Chiephrie

C. Mia kenie mhatho.

N zeu morei n zepfü ze kerüchücü nu noe seyie kekrei puo rüzhü sikeliemo kepushülie. N yiemia rei rüzhü sükemhie huo rüzhüya me? Rüzhü kemhiekecü ba liro kepulie. Rüzhüu n la kesa üliro rüzhüu nu kedipuo n nei shiü kepushülie.

D. Thekro mhatho.

Khadou keza pie zakro se dia chülie di no sikeliemo rüzhüko rüzhüshülie.

E. Mia kenie mhatho:

N zemia puo kedalie. Ketherü di khenu rüzhü n keneitho puo kepushülie, kikemhie di rüzhüya mu kedipuo la no süu n keneitho shi-e kepushülie.

F. Krotse mhatho:

Kepethamia-e khadou-u kezapie krotse chülie vi. Kephrüu nunu rüzhü puo kedapie krotseko tsüshü di uko bu süu rüzhüshülie.

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)

STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"